

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना

- १.१ स्त्री-शिक्षणाच्या वाटचालीच्या विकासाचा आढावा
- १.२ स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरची परिस्थिति
- १.३ स्त्री-शिक्षणाची गरज
- १.४ स्त्रीचे सामाजिक स्थान
- १.५ समस्येचे शीर्षक
- १.६ समस्येची उद्दिष्टे
- १.७ समस्येचे क्षेत्र व मर्यादा

प्रकरण १ ले

' प्रस्तावना '

१.१ स्त्री - शिक्षणाच्या वाटचालीच्या विकासाचा आढावा

'मुलांच्या शिक्षणापेक्षा मुलींच्या शिक्षणाला मी प्राधान्य देईन. कारण एक मुलगी शिकली तर तिच्या द्वारा एक कुटुंब सुशिक्षित होते. कमी वेळात व कमी खर्चात राष्ट्र शिक्षित करण्याचा हा खात्रीलायक उपाय आहे'.

असे विचार नेपोलियनने मांडले होते.

रशियन क्रांतीनंतर लेनिननेही याच आशयाचे विचार मांडले व स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे इ. पासून ते दादाभाई नवरोजी, महात्मा गांधी, पंडित नेहरूपर्यंत अनेक थोर नेत्यांनी स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व नेहमीच आपल्याला पटवून दिले आहे.

भारतीय संस्कृतीमध्ये अगदी सुरुवातीपासून स्त्रीजीवनाला अत्यंत आदराचे स्थान देण्यात आलेले आढळते. वेदकाळात उपनिषदकाळ व बऱ्याच अंशी पौराणिक काळातही स्त्रीजीवनाचा विकास योग्य तऱ्हेने चालू होता, असे दिसून येते. ऐतिहासिक काळात मात्र या परंपरेला धक्का बसलेला दिसतो.

(संदर्भ - डॉ. सरोजिनी बाबर : स्त्री शिक्षणाची वाटचाल पान क्र.१)

स्त्रीशिक्षण हे समाजाच्या जिव्हाळ्याचे आणि राष्ट्रीय प्रगतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असे एक क्षेत्र.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात या क्षेत्रातल्या कार्याला महात्मा फुले, आगरकर, पंडिता रमाबाई, महर्षी कर्वे,

भाऊराव पाटील इ. नी चालना दिली. त्यांच्या कार्याची गोड फळे समाजाला चाखायला मिळू लागली, पण

फार थोड्या प्रमाणात स्त्री-शिक्षणाचा समाजाच्या सर्व थरांमध्ये वेगाने प्रसार होऊ लागला तो गेल्या २०-२५ वर्षांतच मुख्यतः स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर, त्यामुळे या प्रसाराची गती, आमूलाग्र बदलू लागलेले स्त्रीजीवन इ. गोष्टींचा विचार करणे, ही एक निकडीची गरज आहे.

(संदर्भ - डॉ. सरोजिनी बाबर : स्त्री शिक्षणाची वाटचाल -- पान क्र. ५).

अजिंठा वेरुळ लेणी -शिल्प पाहिल्यास व मोहेंजोदरो हरप्पा येथील उत्खननांमध्ये गवसलेल्या अवशेषाची माहिती मिळवली असताना, त्या वेळच्या समाजजीवनाची बरीचशी कल्पना येते. स्त्री व पुरुष हा भेदभाव न मानताना काही अपवाद सोडले तर त्या वेळी सर्व क्षेत्रातून व समान भूमिकेतून त्या वेळचे लोक वावरत असावेत असे दिसून येते. तसेच केशभूषा, वेशभूषा, नृत्य, संगीत, वादन, नाट्य व लेखन या सर्व कला विभागातून त्या वेळच्या स्त्रियांनी भाग घेतला होता, व आपले जीवन समृद्ध असल्याची ग्वाही दिली होती, हे आजमावता येते.

स्त्रियांच्या दृष्टीने व समाजास्वास्थ्याच्या अपेक्षेने त्या वेळी काही सांस्कृतिक आणि नैतिक बंधने घातली जात होती, याचे पुरावेही गवसतात हे लक्षात घेणे, आवश्यक आहे.

घरंदाजपणाचे बाबतीत स्त्रियांनी जबाबदारीने वागावे, अशी समाजाची अपेक्षा होती. त्यासाठी चांगल्या प्रकारचे सुसंस्कार मुलींच्या मनावर घडावेत याची दक्षता बालपणापासून घेतली जात असे. त्यांचे जीवन सुखी व्हावे, त्या चांगल्या गृहिणी व्हाव्यात म्हणून वेदपठणाबरोबरच घरगुती शिक्षणही दिले जात होते.

अशावेळी भूतकाळ त्यांच्या जीवनासाठी पायाभूत मानला जात असे व भविष्यकाल हा ध्येयवाद ठरत असे. त्यांना स्वावलंबनाचे धडे दिले जात व जीवनाच्या हरएक क्षेत्रामध्ये ही ना ती जबाबदारी पेलण्याचे सामर्थ्य त्यांना पैदा करावे लागे. त्यामुळे घरकामाबरोबरच शेती व्यवसाय व घरगुती उद्योगधंदे चालू

ठेवण्याची त्यांना सवय असे. एवढेच नव्हे तर युद्धकालामध्ये त्यांना शस्त्रास्त्राचे कारखानेही चालू राहतील, हे पहावे लागे. आपण स्त्री आहोत म्हणून अमूक एक जमणारच नाही, हा विचार त्यांना ठाऊक नसे. म्हणून त्या सर्वत्र आघाडीवर असत.

परंतु कालांतराने या परिस्थितीत बदल पडत गेला. आर्य लोकांची सुखासीनता वाढली. आणि देश पादाक्रांत करून आपले साम्राज्य वाढविण्याची त्यांची वृत्ती लोप पावत गेली, व त्यामुळे परकियांची आक्रमणे होत गेली व त्यांचा परिणाम म्हणून स्त्रियांना अधिक बंधनात रहावे लागले. स्वाभाविकच त्यांच्या शालेय शिक्षणामध्ये अडथळे उत्पन्न होत गेले व स्त्रियांच्या जीवनाकडे पाहावयाचा समाज मनाचा दृष्टीकोनच बदलत गेला.

ज्या देशामध्ये मुलांच्या बरोबरीने मुलींनाही वेदाध्ययनाचा अधिकार होता. त्याच देशामध्ये आता परिस्थिती एवढी बदलत गेली की, हा अधिकारच काढून घेण्यात आला. तिचे विवाहाचे वय फारच कमी करण्यात आल्यामुळे आपल्या पसंतीने आपला पति निवडणाऱ्या मुलीला आता आईवडिलांची निवड ग्राह्य मानावी लागली. मुलाप्रमाणे वाडवडिलांचे श्राध्द करण्याचे अधिकार असलेल्या मुलीला आता शालेय शिक्षणास मुकावे लागले आणि पडदा पध्दतीचे पाश तिच्याभोवती आले.

तरी देखील स्त्रियांनी आपल्या संस्कृतीचे जीवापाड जतन केले. परंतु संस्कृति जरी टिकली तरी अंधश्रद्धेत त्या अधिक लोटल्या गेल्या व शिक्षणाच्या दृष्टीने त्यांना मागासलेपण आले . लेखनवाचनाचे बंधन आल्यामुळे त्या निरक्षर राहिल्या. कथा-पुराणांच्या श्रवणाने त्यांनी थोडीफार बहुश्रुतता पदरी बाळगली . अशा वेळी त्यांचे जीवन अधिक प्रमाणात घरातच घुटमळले व घरापलीकडे त्यांना फारशी किंमत समाजात उरली नाही.

भारत देशातील फार मोठ्या भागात अगोदरच पितृप्रधान संस्कृतीचा अंमल होता. तशात निरक्षर स्त्रियांच्या या अंधश्रद्धेची भर पडत गेली. व मुलापेक्षा मुलीचा दर्जा कुंटुंबात कमी प्रतीचा मानला गेला .मुलगा हा घर चालविणारा व वंशाचा कुलदीपक म्हणून त्याला हक्क अधिक व कोडकौतुक अमाप होत गेले व मुलगी परधरी जाणारी, म्हणून तिच्या जन्मापासून तिच्या लेखी हेळसांड व हिशेबाची भावना तुरु झाली. त्याचा परिणाम स्वाभाविकच तिच्या शालेय शिक्षणावर झाला व ती मागासलेली मानली गेली. बालविवाहाची पध्दती रुढ होत गेल्याने तिच्या शिक्षणात अनेक अडथळे निर्माण होत गेले. मुलीला उत्तम प्रकारचे शिक्षण द्यावे व सर्वगुणसंपन्न मुलाशी तिचा विवाह घडून यावा, ही जुन्या काळातील कल्पना पुढेपुढे नाहीशी होत जाऊन 'अष्टवर्षाभवेत् कन्या' या वचनानुसार तिचे विवाहाचे वय मानले गेले. त्यामुळे मुलींचे शिक्षण रसातळाला जाऊन पोचले. एखाद दुसरी साक्षर स्त्री मग अपवाद म्हणूनच दिसू लागली. समाजाने घर हेच स्त्रीचे कार्यक्षेत्र मानले व घराबाहेरच्या जगात तिला फारशी किंमत उरली नाही.

इंग्रजी आमदनीनंतर मात्र फरक पडत गेला. पाश्चात्य विचारसरणीचा, भाषेचा आणि वाङ्मयाचा प्रभाव आपल्या कर्त्या मंडळीवर विशेष पडला. त्यामुळे मुलाप्रमाणेच मुलींनाही शिक्षण दिले पाहिजे ही कल्पना जोराने पुढे आली. जुन्या वेळाळ रूढींचा नाश करून माणूस म्हणून जगण्याचा व शिक्षण घेण्याचा पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांनाही हक्क आहे, याची जाणीव त्यांनी समाजाला करून दिली. या वेळी सर्व कर्त्यांनी राममोहन रॉय, फुले इ. नी समाजाकडून होणारा हल्ला सहन केला, टीकेचे प्रहार सोसले, जननिंदेची पर्वा केली नाही. त्याचा परिणाम स्त्रीशिक्षणाचा विकास हळूहळू होत गेला. सुरुवातीस हिंदूंना ही सुरुवात धर्मप्रसाराने केली गेल्याने सहन होत नव्हती. अशा शाळांमध्ये ते मुलींना पाठविण्यास तयार नव्हते.

त्यावेळी एतद्देशीयांनी मुलींसाठी वेगवेगळ्या शाळा स्थापन करण्यास सुरुवात केली. हळूहळू मुली शिकू लागल्या. प्राथमिक शिक्षणाच्या दृष्टीने जारीचे प्रयत्न सुरु झाले.

(संदर्भ - डॉ. सरोजिनी बाबर : स्त्री शिक्षणाची वाटचाल. पान क्र.९)

नंतर शहाण्या लोकांनी धर्ममार्तंडांकडे दुर्लक्ष करून व अनंत अडचणीना तोंड देऊन मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न चालू ठेवले. हळूहळू माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणक्षेत्रातही स्त्रियांना प्रवेश मिळत गेला. शिक्षणाची सर्व क्षेत्रे त्यांना उपलब्ध होऊ शकली. मात्र मुलीना केवळ नोकरीसाठी शिकू नये तर, ज्ञानसंवर्धनासाठी शिक्षण घ्यावे हा विचार पुढे येत गेला.

यामुळे मुलींचे शिक्षण वाढत होते आणि मुलीही हौसेने शिकू लागल्या होत्या. काहीजणींनी नोकरीसाठी व त्यायोगे अर्थार्जनासाठी म्हणून शिक्षण घेण्याचे ठरविले. तर कांही स्त्रियांनी शिक्षणापूर्वी विशिष्ट ध्येय ठेवले. इंदूरसारख्या शहरातून वकिली व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया अढळून आल्या. पुण्या-मुंबईकडे अध्यापन व वैद्यक व्यवसायातील त्यांचे प्रमाण अधिक दिसून आले. तर आंध्रप्रदेशात एकाच घरातील, चार पिढ्यातील स्त्रिया पदवीधर झाल्याची माहिती मिळाली. म्हणजेच संधी मिळाल्यास तिचा फायदा घेऊन शिक्षणक्रम पुरा करणाऱ्या मुलींची संख्या या काळात हळूहळू वाढत गेली. त्यामुळे मुलींच्यासाठी प्राथमिक व उच्च शिक्षण देणाऱ्या वेगळ्या शिक्षणसंस्था निघाल्या व शक्य तेथे सहशिक्षणहि प्रचारात आले.

(संदर्भ - डॉ. सरोजिनी बाबर.- स्त्री शिक्षणाची वाटचाल पान क्र . १०)

१.२ - स्वतंत्र्यप्राप्तीनंतरची परिस्थिती --

२६ जाने. १९५० मधे भारताची राज्यघटना अंमलात आल्यापासून भारतीय स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने शिक्षणाला हक्क प्राप्त झाला आहे. शिक्षणामुळेच तिच्या समायोजन करण्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीला आता

विकसित होण्याची संधी मिळाली आहे. परंपरेने सासरचे गाव, माणसे यांच्याशी जुळवून घेणारी भारतीय स्त्री जीवनाच्या वेगाने बदलणाऱ्या तंत्राजवळ समायोजन करण्यास सिध्द आहे. दर शतकात तंत्रज्ञानाचा विकास अधिकाधिक वेगाने होत आहे. यामुळे जीवनपध्दतीही बदलत जाते. दोन महायुद्धांमुळे भारतीय मध्यमवर्गीय स्त्री आपल्या परंपरागत संध आणि सुरक्षित जीवनपध्दतीतून बाहेर आली. कारण वाढत्या किंमतमानामुळे तिला अर्थार्जन करावे लागले. जातीसंस्था, अंधश्रध्दा यासारख्या गोष्टींवरील तिचा विश्वास कमी होऊ लागला.

जगाच्या पाठीवर कुणी लावले नसतील, असे नवे शोध लावून निसर्गावर विजय मिळवावयाची महत्वाकांक्षा बाळगणारा माणूस सध्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा करू लागलेला आहे. विज्ञानाच्या साहाय्याने लोककथांमधील किंवा परीकथातील अदभूतरम्य जीवन जगून पाहायची ईर्ष्या तो मनी बाळगू लागलेला आहे. अग्निबाणाच्या साहाय्याने प्रचंड उड्डाण करावयाची आणि आकाशयानातून पृथ्वी भोवती भ्रमण करताना नेत्रदीपक देखावे पाहून घ्यावयाची हौस त्याला वाटू लागली आहे. अलिकडे शास्त्रज्ञांनी यंत्राच्या साहाय्याने माणूस हवेत तरंगत चालत असल्याची वस्तुस्थितीही जगाला दाखवून दिलेली आहे. अशा वेळी रशियाच्या व्हॅलेंटि ना तैरेशकोवाने पुरुषांच्या बरोबरीने आकाशात परिभ्रमण केले आहे. त्या कामी असामान्य धाडसही पत्करले आहे. त्यामुळे आजच्या युगामध्ये स्त्रियांनी काय करावे अगर करू नये हा चर्चेचा प्रश्न उरलेला नाही. तसेच तिने पुरुषाप्रमाणे शिक्षण घेतले पाहिजे अशी हाकाटी करण्याची वेळ राहिलेली नाही.

(पान क्र. २७८).

आपल्या शिक्षणाचा विचार करीत असताना सध्याच्या मुलींनी व स्त्रियांनी केवळ पोपटपंचीवर बिलकूल भर दिला जाणार नाही, याबद्दल काळजीपूर्वक दक्षता घेतली पाहिजे. तसेच आपले शिक्षण ही केवळ

शोभेची वस्तू हेऊ नये, आणि नोकरी मिळविण्यासाठी ते केवळ घेतलेले आहे, असाही कोणी गैरसमज करून घेऊ नये, याबद्दल स्त्रियांनी जागरूकता ठेवणे अगत्याचे झाले आहे.

नवभारताच्या उभारणीसाठी स्त्रियांनाही पुरुषांच्या बरोबरीने देशकार्य करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. १९६७ च्या जानेवारीतील तिसऱ्या सप्ताहामध्ये नाथीबाई ठाकरसी विद्यापीठाच्या सुवर्णमहोत्सवी व्याख्यानमालेत भाषण करताना सौ. दुर्गाबाई देशमुख यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल फेरविचार व्हावा, अशी आवर्जून मागणी केलेली आहे. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांचेही शिक्षण व्हायला पाहिजे या मागणीपेक्षा आमच्या स्त्रियांना त्यांच्या जीवनाशी सुसंगत करणारे व त्यांना सर्वांथीने स्वावलंबी बनविणारे शिक्षण द्यायला हवे, ही चर्चा सर्वत्र होत आहे. देशातील सामाजिक उन्नतीच्या खऱ्या प्रतिनिधी स्त्रिया आहेत. आणि त्यांच्या कर्तृत्वावर देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे. असे आता सर्वांनाच वाटू लागले आहे. (पान क्र. १७९.)

भारतीय स्त्रियांच्या पुढे असणाऱ्या आदर्शामध्ये मातृत्वाचा आदर्श हा सर्वश्रेष्ठ मानला गेला आहे. सगळे कुटुंब तिच्या अधिकाराखाली चालते. कुटुंबातील मंडळीनी तिच्या साच्यातूनच आपले जीवन उजळून घडवून घ्यावयाचे असते. त्याबद्दलचे आदर्श आई आपल्यापुढे ठेवित असते म्हणून स्त्रीशिक्षणाला फार महत्वाचे स्थान भारतीयांच्या जीवनामध्ये निर्माण झालेले आहे. स्त्री शिक्षित व्हावयाची ती हे सगळे लक्षात घेऊन, असा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. त्यामुळे सध्याच्या भारतामध्ये शिक्षण आणि संस्कृति ह्या गोष्टी एकामेकांशी मिळत्या जुळत्या ठरल्या पाहिजेत अशी परिस्थिती आहे. (पान क्र. १८०)

आजकाल भारतीयांचा कल पाश्चात्य पध्दतीने शिकण्याकडे अधिक झुकलेला आहे. हेच शिक्षण आम्हालाही मिळाले पाहिजे, अशी आग्रहाची वृत्ती स्त्रियांमध्ये निर्माण होत चालली आहे. त्यामुळे

पाश्चात्यांचे वळण आपण उचलावे आणि निर्भय वृत्तीने मनाला येईल, तसे वागावे असा विचार शिकलेल्या स्त्रिया अलीकडे अंमलात आणत आहेत.

व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या एवढ्या फाजिल कल्पना त्यांनी पदरी बाळगलेल्या आहेत की, स्त्री जीवनाचे आदर्श झुगारून द्यायला त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही शिक्षणाच्या व आदर्शाच्या, अर्थार्जनाच्या नांवाखाली आपल्या घरंदाजपणाला मूठमाती देऊ पाहणाऱ्या या मुलींनी कुटुंबातील स्वास्थ्यास हादरा बसविला असून स्त्रीशिक्षणाचा दर्जा खालावत गेला असल्याची खात्री पटत चालली आहे. (पान क्र . २८१)

लहानपणापासून भारतीय जीवनाशी सुसंगत असे शिक्षण या देशात मुलामुलींना दिले गेले पाहिजे. शिक्षणामुळे जीवनात काही आदर्श निर्माण करता आले पाहिजेत, काही ध्येये राखता आली पाहिजेत व सदैव क्रियाशील राहता आले पाहिजे, ही आजच्या काळाची निकडीची गरज आहे . आपल्या अंगी असणारे गुण विकसित करता यावेत आणि आपण पत्करलेली जिम्मेदारी हसतमुखाने पार पाडता यावी हा मुलींच्या शिक्षणाचा पाया असावा. हा या निकडीच्या मागचा खरा हेतु आहे. हे शिक्षण केवळ पुस्तकी अगर झालेय न ठरता त्यास घरगुती शिक्षणाचीही जोड मिळावी हा विचार ओघानेच पुढे येऊ लागलेला आहे.

भारतातील बहुतांशी स्त्रियांचे आयुष्य कष्टाचे दिसून येते . खेड्यातील स्त्रियांना पाणी भरणे, दळणकांडण, स्वयंपाकपाणी ह्या नित्यकामाबरोबरच दुखणीबाणी, व्रतवैकल्य, कुळाचार इ. नैमित्तिक कष्टाच्या ओझ्याखाली दबून राहावे लागते. शहरी स्त्रियांना दळण कांडण करावे लागत नसले तरी, इतर सर्व कामे जवळजवळ कमी-अधिक प्रमाणात करावी लागतात; मध्यमवर्गीय कुटुंबामधे खेड्यातील घरंदाज कुटुंबामधे स्त्रीने कष्ट करणे, अर्थार्जन करणे हे घरातील पुरुषमाणसांना कमीपणा आणणारे ठरते. मध्यामवर्गीय स्त्रीने त्यातल्या त्यात आपले कुलशील सांभाळून नोकरी करण्यास हरकत नाही, एवढे समाजाने मान्य केले आहे.

आर्थिक परिस्थितीच्या दडपणाखाली जरी मध्यमवर्गीय स्त्रीने नेकरी स्विकारली , तरी ती प्रथम गृहिणी आणि नंतर कर्मचारी असते. ज्या बाईला घरकामाची आवड नाही, लहान मुलांची आवड नाही, ती स्त्रीत्वात उणी आहे असे बुरसटलेले विचार तिच्या डोक्यात लहानपणापासून भरवले जातात. (पान क्र . २८२ , २८३)

आपली कुटुंबव्यवस्था पुरुषप्रधान आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा वरचष्मा आणि पुरुषी प्राबल्याच्या रुढी, परंपरा आणि त्या विरुद्ध जाण्याची उदासीनता इ. मुळे भारतीय समाजात स्त्रियांचा दर्जा दुय्यमच राहिला आहे. समाजाच्या रितीरिवाजाच्या व धर्माच्या नावावर स्त्रियांना विकासाच्या संधी नाकारल्या गेल्या. त्यांच्या विकासाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे निरक्षरता व अज्ञान यांची वाढ झाली.

भारतात संविधानाच्या अनुच्छेद १४ नुसार भारतीय नागरिक कायद्यासमोर समान आहेत. संविधानाने भारतीय स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने दर्जा ठेवलेला आहे. समाजाच्या आकृतिबंधात पुरुषांइतकाच स्त्रियांचा सहभाग आवश्यक असतो, यातूनच खरा विकास होतो. ही नवी जाणीव म्हणजेच 'स्त्री-पुरुष समानतेच्या मूल्याची ओढ-आग्रह होय. राष्ट्राच्या आर्थिक , सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीसाठी स्त्री-पुरुष समानता आवश्यक असते.

मानवी जीवनात स्त्री आणि पुरुष या दोघांचे स्थान महत्वाचे आहे. त्यांची भूमिका परस्परांना पूरक आणि पोषक अशी असते.

सन २००० पर्यंत सर्वांसाठी शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठावयाचे आहे. त्यासाठी स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित व्हावी याकरिता समाजाचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी आपल्याला आटोकाट प्रयत्न करावे लागणार आहेत.

जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात त्यांना समान वागणूक, विकासाच्या समान संधी , समान हक्क व अधिकार आणि

व्यवसायिक दृष्ट्या समान दर्जा मिळणे असा स्त्री-पुरुष समानतेला व्यापक अर्थ आहे.

महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ.

पंजाबराव देशमुख इ. च्या शिक्षणप्रेमी वृत्ती मुळे स्त्री-शिक्षणाला चालना मिळत गेली.

त्याच प्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री शिक्षणविषयक विविध आयोग सखोलतेने विचार करणारे वाटतात.

१) यापैकी ' राधाकृष्णन आयोगात ' प्रामुख्याने मांडलेली बाब म्हणजे पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात स्त्रीने सहभागी झाले पाहिजे. पुरुषांच्या इतक्याच पूर्णत्वाने कार्य करण्यास स्त्रियाही समर्थ आहेत. स्त्रियांच्या दृष्टीने कोणत्या संधी देता येण्याजोग्या आहेत, देणे आवश्यक आहे, याचा रचनात्मक विचार करणे आवश्यक असल्याचे आयोगात सूचित केले आहे.

२) केवळ स्त्री -शिक्षणाचा विचार करण्याकरीता म्हणून भारतीय शिक्षण विभागाने १९५८ मध्ये राष्ट्रीय स्त्री-शिक्षण समितीची स्थापना केली.

राष्ट्रीय स्त्री -शिक्षण समितीने स्त्री -शिक्षणाबाबत सर्व बाजूंनी विचार करून प्रश्न हाताळलेला दिसतो. प्रश्न अत्यंत बारकाईने तपासून रचनात्मक सूचना केलेल्या आहेत. स्त्रियांचा प्रश्न स्त्रियांनी हाताळण्याच्या दृष्टीने नेमलेली ही पहिली समिती होय.

३) राष्ट्रीय परंपरा व आजच्या राष्ट्रीय गरजा यांचा योग्य समन्वय साधून स्त्री-शिक्षणाची आखणी व्हावी, या दृष्टीने कोठारी आयोगाने शिफारशी केलेल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळातील महत्त्वाची गोष्ट, म्हणजे स्त्री-शिक्षणविषयक झालेली जागृती होय.

४) महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील शिक्षणविषयक काही समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी वेळोवेळी समित्या नेमल्या हात्या. पूर्व प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शिक्षणापर्यंतच्या शिक्षणाचा सर्वांगीण विचार करून शिक्षणात सुधारणा सुचविण्यासाठी नेमलेली शिक्षण सुधारणा समिती ही पहिली समिती होय. वरिल सर्व आयोगांच्या स्त्री-शिक्षण विषयक अवलोकन केल्यानंतर स्वातंत्र्योत्तर स्त्री-शिक्षण हे अधिक समृद्ध, सोयी सवलती उपलब्ध असलेले दिसते. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा स्त्री-शिक्षणास उत्तेजन देणारा व स्त्री-शिक्षणाचा सर्वंकष विचार करणारा आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - १९८६

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ मध्ये मुलींच्या शिक्षणासंबंधी काही निश्चित उपाययोजना सुचविल्या आहेत. मुलींचे शिक्षण आणि त्याचा दूरगामी परिणाम इ. चा विचार करून कार्ययोजना निश्चित करण्याचा प्रयत्न कृतिकार्यक्रमांमध्ये दिसून येते. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, प्रौढ शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण या तिन्ही स्तरावर मुली आणि स्त्रिया यांच्या सहभागावर विशेष भर दिलेला आहे. प्राथमिक स्तरावर ऑपरेशन ब्लॅकबोर्ड या योजने अंतर्गत महाराष्ट्रातील व देशातील एक शिक्षकी प्राथमिक शाळेमध्ये किमान सुविधा व साहित्य उपलब्ध करून दुसरा शिक्षक देणे सुरू आहे. या योजनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे देण्यात येणारा दुसरा शिक्षक ही शिक्षिका असावी अशी अट घालण्यात आली आहे.

अनौपचारिक शिक्षणावर भर दिला गेला असून अनौपचारिक वर्गात प्रामुख्याने मुलींची संख्या जास्त राहिल ही अपेक्षा गृहीत आहे. प्रौढ शिक्षणवर्गात स्त्रियांसाठी वर्ग सुरू करण्यात आले असून त्याची व्याप्ती नजिकच्या काळात वाढवली जाणार आहे.

स्त्रियांना सामर्थ्य प्राप्त करून देण्याच्या कामात स्त्रियांची विद्यापीठे आणि स्त्री अभ्यासकेन्द्रे यांची कोणती भूमिका असावी याबाबत खल करण्यासाठी जुलै १९९५ मध्ये मुंबईत एक परिसंवाद भरला होता. नॅशनल फाऊंडेशन ऑफ इंडिया, विद्यापीठ अनुदान आयोग, श्रीमती ना. दा. ठा. स्त्री विद्यापीठ यांनी संयुक्तरित्या परिसंवादाचे आयोजन केले होते. परिवर्तनाच्या विविध चळवळीत काम करणाऱ्या नव्या दमाच्या स्त्रीपुरूषांचे स्त्री-चळवळ व स्त्री प्रश्नासंबंधीचे विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न म्हणून २२-२३ जाने. १९९६ ला 'स्वाधार' ने गोरगांव येथे एक परिषद आयोजित केली होती.

गेले २५ वर्षे स्त्रीमुक्ती चळवळ चालू आहे. अन्य स्वरूपातील स्त्रीचळवळी पूर्वीपासून आता पर्यंत चालू आहेत. त्यांचे मूल्यमापन व्हावे, ज्येष्ठ नेतृत्व व नवीन नेतृत्व, जुने जाणते प्रवाह व नवीन दमांचे उन्मेष यांच्यात काय अंतर आहे, हे कळावे व कार्यकर्त्यांना आपापल्या क्षेत्रात काम करताना व्हावा, या दृष्टीने हे आयोजन होते.

'मराठवाडा' विभागाच्या दृष्टीने विचार करावयाचा झाला तर ज्यावेळी मुलींची शिक्षणाची परिस्थिती (१९४८ पूर्वी व नंतरही १९५१ पर्यंत) वाईट होती . त्या काळात मराठवाड्यात मुली शाळेत जातच नसत. एकतर गोषा पध्दत असे, दुसरे म्हणजे उर्दू माध्यम असते. औरंगाबाद येथे एक खाजगी शाळा ७ वी पर्यंत होती, परंतु परिक्षेसाठी नाशिक येथे जावे लागत असे. १९३० च्या सुमारास जिल्ह्याच्या ठिकाणी मुलींच्या शिक्षणाची सोय करण्यात आली , परंतु उर्दू माध्यम, गोषा पध्दती, वसतिगृहाचा अभाव इ. मुळे प्रत्यक्षात मुलींना याचा फायदा मिळाला नाही.

१९४८ नंतर लोकनियुक्त शासन आल्यावर मराठी माध्यमाच्या शाळांची वाढ झपाट्याने झाली. १९५१ ते १९६५ या कालावधीत या विभागाच्या विकासास पोषक असे शैक्षणिक वातावरण तयार झाले, व १९५८ साली मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाल्यावर शैक्षणिक प्रगतीस चालना मिळाली.

१९८२-८३ व पुढे १९८७ साली मराठवाड्यातील शैक्षणिक परिस्थितीचा आढावा काही संशोधन संस्थांनी घेतला. त्यावेळी असे दिसून आले की, १००% पट नोंदणी होत नाही. जी होते ती टिकून रहात नाही. मुलांच्या संख्येत जरी वाढ होत असली तरी गळती, नापासांचे प्रमाण कमी नाही. इ. स. २००० पर्यंत सार्वत्रिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

संदर्भ.-(श्री व. रा. नागपुरे सामानते साठी शिक्षण पान क्र. २७८,१७९,१८०,२८१,२८२,२८३)

१.३ स्त्री - शिक्षणाची गरज -

एकेकाळी भारतातील जीवन धंदेशिक्षणामुळे संपन्न होत असे. आजही ही एक महत्वाची गरज आहे. म्हणूनच महात्मा फुलेंनी सामाजिक व शैक्षणिक चळवळीचा पाया घालण्याचे महान कार्य केले व गांधीजींनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला.परंपरेने आलेल्या बुरसट विचारांचे आणि रूढींचे उच्चाटन करताना त्यांनी प्रचंड धैर्य अंगी बाळगले, व स्त्रीशिक्षणाची चळवळ हाती घेतली. माणसाच्या हृदयात चालणारा नांगर ज्योतिरावांनी महाराष्ट्राच्या भूमीत चालवून दाखवला आणि स्त्रीशिक्षणाची चळवळ ही नवजीवनाची चळवळ आहे ,हे सिध्द करून दाखविले. (पान क्र . २८४).

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर अजूनही काही खेड्यापाड्यातून विकास योजना वा वीज आलेली नाही. त्याच प्रमाणे स्त्री शिक्षण देखिल म्हणावे तसे, अजून खेडोपाडी जाऊ शकले नाही. स्त्रीशिक्षणाचा विचार करीत असताना गोरगरीब, आदिवासी, बाराबैत्याच्या अगर भटक्या जमातीच्या मुलीबाळींच्या दृष्टीने करणे

जरूरीचे असते. शिक्षणाच्या दृष्टीने मागासलेल्या लोकांच्या वस्तीवर जाउन मुर्लींसाठी घरकुल, अंगणवाडी, कुरणशाळा , आश्रमशाळा इ.तून शिक्षण देण्याची सोय केली पाहिजे . मुर्लींना शालेय शिक्षणाबरोबरच सकाळी शेतीवर काम करावे लागते . भाजीपाला, फळझाडे, भात व गहू यांच्या लागवडीचे शिक्षण या मुर्लींना दिले जाते. त्याच प्रमाणे कोंबडीपालन व दुग्धव्यवसाय या जोडधंद्याचीही माहिती दिली जाते. हे कोसबाड हिलवरील (महाराष्ट्राच्या ठाणे जिल्ह्यातील भागात) आदिवासींच्या मुर्लींसाठी चालविल्या जाणाऱ्या आश्रमशाळेचे आदर्श उदाहरण आहे. (पान क्र. २८५)

इ.स. १९५३ मध्ये माध्यमिक शिक्षणाची माहिती मिळविण्यासाठी नेमलेल्या एज्युकेशन कमिशनने स्त्री शिक्षणासंबंधी काही माहिती गोळा केली होती. त्यावेळी 'घर हेच स्त्रीचे कार्यक्षेत्र आहे. आणि म्हणून गृहजीवनास उपयोगी पडणारे शिक्षणच मुर्लींना देण्यात यावे, यासाठी मुलांच्यापेक्षा वेगळा अभ्यासक्रम मुर्लींना असावा' हा विचार अनेकांनी बोलून दाखविलेला होता. परंतु समाजसुधारकांनी तो विचार झुगारून दिला. (पान क्र. १८६)

देश स्वतंत्र झाल्यानंतर पंचवार्षिक योजनांच्या साह्याने आपल्या खेड्याप्राड्यांचा व त्यायोगे ग्रामीण भागाचा कायापालट करून सोडण्याचे ध्येय भारताने नजरेपुढे ठेवले. त्यासाठी विकासाचे कार्यक्रम तयार केले. विकासयोजनेतून गावाच्या सुधारणेच्या अशा अनेक कल्पना राबवल्या जाऊ जागल्या. त्याचा परिणाम स्थानिक नेतृत्वास वाव मिळाला व अनेकांना उधोगधंदे मिळाले. यातून लोकांच्या जीवनामध्ये क्रांतीकारी बदल होत गेले. मात्र यात सरकारवर अवलंबून राहण्याची सवय लोकांना लागली व स्थानिक कर्तृत्वाला खीळ बसली. ही खीळ स्त्रीशिक्षणाच्या व स्त्रीजीवनाच्या विकासाच्या क्षेत्रात प्रकर्षाने जाणवली. यातूनच फुले , कर्वे व कर्मवीरपाटील यांचा ध्येयवाद पुढे आला. यातून ग्रामीण विकासाला स्थान मिळाले.

स्त्रीशिक्षणाला वेगळी दिशा प्राप्त होण्याची परिस्थिती निर्माण झाली. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत मुलींच्या शिक्षणाला फार मोठा वाव मिळत गेला. व वसतिगृहाच्या सोयीही झाल्या, माध्यमिक व वरच्या थरातील शिक्षण घेणे शक्य झाले. याच वेळी जिल्हापरिषद व पंचायत समिती स्थापन झाल्या. यावेळी सर्व प्रकारच्या स्थानिक स्वराज्यसंस्थातून व विधिमंडळातून व लोकसभेतून स्त्रिया अल्प प्रमाणात का होईना प्रतिनिधित्व करू लागल्या. (पान क्र. २८९ -९०)

शिक्षणामुळे मुलींचे जीवन जर अधिक सुस्थिर व सुखी व्हायचे असेल , त्यांना देशातील सामाजिक परिस्थितीशी जुळते घ्यायला शिकवणारे शिक्षण दिले गेले पाहिजे इ.स. १९६६ मध्ये कोठारी कमिशनने आपल्या शिक्षण विषयक अहवालातील शिफारसीवर व्यवसायिक शिक्षणक्रमावर अधिक भर देताना या कमिशनने म्हटले आहे की 'ग्रामीण व शहरी भागातील मुलामुलींच्या गरजांना अनुरूप अशा तऱ्हेतऱ्हेच्या व्यवसायिक शिक्षणाच्या सोयी माध्यमिक स्तरावर पूर्णवेळ वा अंशवेळ पाठ्यक्रमांच्या द्वारे केला जावा. जे विद्यार्थी सातवी /आठवीनंतर शाळा सोडून देतात, त्यांना पूर्ण वेळ वा अंशवेळ शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यासाठी राज्यातील शिक्षण विभागात स्वतंत्र कक्ष सुरू करावा व त्याने अशा तऱ्हेच्या सर्व अभ्यासक्रमाचे नियंत्रण करावे.

शिक्षित मुलींनी अधिक अभ्यासू व क्रियाशील व्हावे, म्हणून कमिशनने नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यांच्या शिक्षणावर भर देवून त्यासाठी शालेय वेळापत्रकात आठवड्याला एक -दोन तास मुद्दाम दिले पाहिजेत अशी शिफारस केली आहे. (पान क्र. २९५१)

मुलींच्या शिक्षणाची गरज का आहे, ह्याचा विचार करित असताना त्यांच्या शिक्षणामुळे काय साध्य होईल, हे पाहणे आवश्यक असते.

राष्ट्रनिर्मितीसाठी मुर्लीचे शिक्षण आवश्यक आहे. राष्ट्र म्हणजे राष्ट्रातील स्त्री-पुरुष हा अर्थ आहे. राष्ट्रनिर्मितीसाठी स्त्री-पुरुष या प्रमुख घटकांची जडण-घडण योग्य प्रकारे होण्यावरच राष्ट्रनिर्मितीचे स्वरूप अवलंबून असते, यात वाद नाही. यासाठी शिक्षण हे प्रभावी व महत्वाचे साधन आहे, हे आज सर्वमान्य आहे. शिक्षण हेच व्यक्तिविकासाचे साधन आहे.

शिक्षण हे केवळ संस्थांमधूनच होते, असे नव्हे, तर माणूस अनुभवातून शिकत असतो. त्यातून वृत्ती घडते, विकास होतो. आचार-विचारात बदल होतात. हे होणारे बदल योग्य दिशेने व कल्याणकारी असतात, याची खात्री मात्र नसते. मानवी विकासातून जे परिवर्तन घडवावयाचे आहे, ते योग्य दिशेने व्हावे, हे अपेक्षित असते. यासाठी प्रयत्नपूर्वक योग्य संस्कार करणे, म्हणजे शिक्षण देणे होय. स्त्रीच्या व्यक्तिविकासाचे साधन मानले तर समाजाच्या स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही घटकांना विकासासाठी आवश्यक व महत्त्वपूर्ण मुर्लीचे शिक्षण मात्र दुर्लक्षित राहिले आहे.

महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी मुर्लीच्या शिक्षणाचा उद्देश पुढील प्रमाणे सांगितलेला आहे . त्यांच्या मते 'शिक्षणाने त्यांना चांगली गोष्ट कोणती, हितकारक काय आणि अहितकारक काय यांचे चांगले ज्ञान होईल, असे शिक्षण घ्यावे, आपल्या हक्कासाठी लढण्याची नव्हे तर त्यांच्या संरक्षणाचीही तयारी झाली पाहिजे.

स्त्री ही पुरुषाच्या आधाराशिवाय जगू शकत नाही , ती स्वतंत्र असू शकत नाही , ह्या पारंपारिक विचारातून व संस्कारामुळे आलेला न्यूनगंड किती फसवा आहे, हे तिला समजेल. स्त्री ही दुर्बल , हीन, कमकुवत मनाची नसून ती समर्थ व कर्तृत्ववान आहे व संधी मिळताच आपली 'अस्मिता' दाखवू शकते, हे तिला जाणवेल. स्वतःच्या विकासाच्या संधी शोधण्याच्या मार्गाचेही ज्ञान मिळू शकेल.

कोणाच्या तरी आज्ञेत राहून जगणे, त्याच्या मर्जीवर जगण्यापेक्षा आपण स्वतंत्रपणे जगू शकतो हा तिचा 'आत्मविश्वास' शिक्षणाने निर्माण होईल. तिला तिच्या अस्मितेची ओळख होईल. डॉ. आनंदीबाई जोशी , रमाबाई पंडित, सावित्रीबाई फुले इ. सारख्यांची स्फूर्ति घेता येईल. यामुळे आत्मविश्वास वाढेल व विकासाच्या वाटा दिसतील.

स्त्रीचा जन्म मिळाला म्हणून ती शारीरिक दृष्टीने पुरुषांपेक्षा कमजोर नाही, हे चिकित्सक बुध्दीने तिने समाजाचे निरीक्षण केल्यास समजेल. व स्त्री सामर्थ्याची जाणीव होईल . केवळ शारीरिक कष्ट हा सामर्थ्याचा एकमेव निकष नाही. बुध्दी , कौशल्य, तंत्र , क्षमता , युक्ती यासारख्या गोष्टी मुले -मुली समानतेने अवलंबू शकतात. व हे शिक्षणाने शक्य होते. आज वैमानिक, रेल्वेड्रायव्हर, आकाशभ्रमण, गिर्यारोहण इ. पुरुषी क्षेत्रात स्त्रीचा यशस्वी शिरकाव व सहभाग हे स्त्रियांचे प्रभुत्व सिध्द करणारे आहे.

शिक्षण हे केवळ केशभूषा व वेशभूषा बदलण्याचे साधन नाही, तर ते अस्मिता जागवण्याचे साधन आहे. सुसंस्कृत व सुजाण नागरिकाची भूमिका समर्थपणे पार पाडण्याची संधी शिक्षणाने मिळते , हे मुलींच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे. 'हक्क व कर्तव्ये' हे दोन्ही व्यक्तित्व विकासाचे निकष आहेत हे जाणून मुली भावी पिढीवर संस्कार करतील .

समाजाची स्थिरता, सुस्थिती व सुजाण नागरिकत्व याची गरज ओळखून , स्त्री पुरुष समानतेचा अवलंब करणे उचित ठरेल. परंतु सध्याची परिस्थिती दिसून येत नाही . स्त्रियांचा पुरुषांबरोबरीचा अधिकार मानला जात नाही. उदा. नितीमानतेची अपेक्षा केवळ स्त्रीकडून केली जाते. मूल न होणाऱ्या स्त्रीस दोष दिला जातो, परंतु पुरुषास दोष असूनही दिला जात नाही. कुमारी माता समाजास अमान्य पण त्या स्थितीस जबाबदार असणारा पुरुष दोषमुक्त ठरतो . ही अशाप्रकारची 'विषमता' लक्षात घेण्यास शिक्षण उपयुक्त

उरेल. अज्ञानाने बुध्दीची विचारशक्ति कुंठित होते. चिकित्सक बुध्दी स्थिरावते. बौध्दिक गुलामगिरीचा प्रभाव वाढतो. अंधश्रध्दांच्या तावडीतून स्त्रिया शिक्षणामुळे सुटतील व त्यातील फोल पणा लक्षात येईल. भ्रामक कल्पना त्याग केल्याने 'सामाजिक कर्तव्याची' जाणीव होईल.

मानसिक विकास झालेली माता अपत्या मध्ये योग्य विचार, मानवतेची भावना निर्माण करू शकेल ती वैयक्तिक भावनांचे सामाजीकरण करू शकेल. पारंपारिक कल्पनांचे 'उदात्तीकरण' करू शकेल. उदा. पुत्रप्राप्तीला दिले जाणारे अवाजवी महत्व .

समाजात स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार मान्य व्हावा म्हणून प्रयत्न केला जात आहे . केवळ स्त्री जन्मामुळे स्त्रीला दुय्यमतेचे स्थान दिले जात आहे. देशात व देशाबाहेर स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळी झाल्या व होत आहेत . त्यामुळे स्त्रीबद्दलच्या कायद्यात परिवर्तन होत आहे. हुंडा घेणे, हा सजापात्र गुन्हा झाला. असे अनेक कायदे समानतेसाठी, अन्याय निवारणासाठी तयार झाले. परंतु शिक्षणाअभावी त्या कायद्याचे ज्ञान स्त्री समाजाला नाही. शिक्षणामुळे कायद्याच्या आधाराने न्याय मिळविण्याची क्षमता स्त्रियांमध्ये येईल. 'कायद्याची माहिती' शिक्षणामुळे मिळेलच, परंतु त्यांना कायद्याचा आधार घेण्याची हिंमत निर्माण होईल.

मुर्लीना शिक्षण दिल्यामुळे त्यांना 'आर्थिक' स्वावलंबनाचे महत्व समजेल व संधी मिळविण्याचे मार्ग माहित होतील. कुटुंबाचे अंदाजपत्रक, अनावश्यक खर्चास काटछाट , भावी काळासाठी अर्थिक बचत , मुलांच्या शिक्षणासाठी तरतूद करण्याचे नियोजन शिक्षणामुळे करता येणे शक्य होते.

स्त्री - पुरुष समानतेची भावना शिक्षणामुळे समजू लागेल . कुटुंबातील सुशिक्षित माता एकतेचे, विश्वासाचे वातावरण निर्माण करू शकेल. सह शिक्षणाने परस्पर विचार आचारा-विचाराची देवाण-घेवाण परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचालीचा प्रयत्न होऊ शकेल. जात, धर्म, लिंग ,वर्ण यामुळे घडलेल्या कृतीतील

भेद संपविण्यास आवश्यक विचार व वातावरण तयार होईल. शिक्षणाने मुर्लीमधील होणारे परिवर्तन कुटुंब, समाज व राष्ट्राला बलशाली बनविण्याच्या दृष्टीने निश्चित उपयोगी ठरू शकेल .

थोडक्यात , आजच्या काळातील स्त्री ही कितीही शिकली , कितीही स्त्रिया शास्त्रज्ञ बनल्या , कितीही नेतृत्व करू शकली , अगर कोणत्याही व्यवसायात पडून आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र झाली असली, तरीही काही अपवाद सोडले तर ती प्रामुख्याने मातृदेवता आहे. तिला आपल्या कुटुंबाचे व समाजाचे स्वास्थ्य अबाधित ठेवायचे आहे. मनगटांतील जोरावर आणि पाणीदार डोळ्यांतील अकलेवर घर चालवायचे आहे, व समाजातील नैतिक अधिष्ठान पक्के करावयाचे आहे. त्यामुळे या देशांतील आणि समाजांतील ऐक्य साधण्याची महान अशी कामगिरी तिला करावयाची आहे, आणि आजच्या काळाची तीच एक प्रमुख गरज आहे.

संदर्भ - डॉ.चित्रा नाईक: शिक्षण आणि समाज

(पान क्रमांक २८४, २८६, २८९, २९०, २९५, २९८, २९९)

४ स्त्रीचे (सामाजिक) समाजांतील स्थान

कोणत्याही समाजात स्त्रियांचा दर्जा जर पुरुषांच्या बरोबरीचा असेल, तर तो समाज सुसंस्कृत असतो, असे आधुनिक मूल्य आहे.

स्त्रियांना दिला जाणारा दर्जा कसा आहे हे वेगवेगळ्या बाबींवरून अनुमान काढतां येते, अथवा निकष लावले जातात.

१) त्या समाजाचा स्त्रियांकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे ?

२) स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य कोणत्या मर्यादापर्यंत आहे ?

३) त्यांना राजकीय अधिकार आहेत काय ?

४) विवाहविषयक निर्णयाचे स्वातंत्र्य आहे काय ?

५) शिक्षणाची उपलब्धता करून दिली गेली आहे किंवा नाही ? म्हणजे पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षणाची संधी देणे , अर्थाजनासाठी उपयोग करू देणे , त्यांचे स्वातंत्र्य दिले जाणे.

६) संतती विषयक स्वतंत्रता असणे .

७) संबंधित कुटुंबामध्ये स्त्रीला बरोबरीचे स्थान दिले जाते काय ?

८) धर्म व नीतिकल्पना यात स्त्री-पुरुषां मध्ये भेदाभेद असतात. नीतिकल्पनांमध्ये स्त्री-पुरुषांसाठी वेगवेगळे नीति नियम लावलेले दिसून येतात. भारतीय स्त्रियांना दिले जाणारे स्थान किंवा दर्जा वेगवेगळ्या कालखंडात कांही बाबतीत उच्च दिसून येतात .तर कांही बाबतीत कनिष्ठ दिसून येतात. शेवटी गोळा बेरीज करूनच स्त्रीला दर्जा दिला जातो, आणि भारतीय स्त्रिया म्हटल्या तरी त्या सारख्या नसल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळात वर्णपध्दती (४ वर्ण) होती. त्या काळात वरिष्ठ वर्णांच्या स्त्रियांचा दर्जा उच्च होता.

वादविवाद करणे, गुरूकूल चालवणे, यज्ञ करणे, ऋचा रचणे इ. गोष्टी त्यांनी केलेल्या दिसून येतात.

विवाहाचे वय १४ ते १६ होते . वरदक्षिणेला हुंड्याचे स्वरूप नव्हते. पत्नीचे स्थान गृहस्वामिनीचे होते.

दुसऱ्या विवाहास विशिष्ट परिस्थितीत परवानगी होती . पातिव्रत्य , कौमार्य ह्या कल्पना इढ नव्हत्या.

मध्ययुगीन काळातही उच्चवर्णीय स्त्रियांची परिस्थिती बरीचशी चांगली होती. परंतु या काळात

पातिव्रत्याचा अतिरेक दिसून येता. (गांधारी) बहु पत्नीत्व प्रस्थापित झालेले दिसून येते. स्वयंवराची

कल्पनाही स्वतः वर निवडणे अशी नसून विशिष्ट शर्यतीत जो जिंकेल , तो आवडो वा न आवडो त्याच्याशी लग्न करणे , त्या मुलीस भाग पाडत असे . स्त्री ही घरची स्वामिनी असे , परंतु मालमत्तेचा हक्क तिला नसे .

मध्ययुगीन काळात भारतावर बाहेरून खूप मोठ्या प्रमाणावर आक्रमणे होऊ लागली . जीवन असुरक्षित बनले . ' स्त्री ' जबाबदारी बनली . विवाहाचे वय ४ वर्षांपर्यंत खाली आले . त्याचा परिणाम शिक्षण एकदम बंद होण्यात झाला. अकाली मातृत्व, शिक्षण अभाव यामुळे स्त्रीच्या जीवनास अर्थ उरला नाही. स्त्री ही अबला असते . तिला कोणीही फसवू शकतो. अशी स्त्रीची प्रतिमा याच काळात तयार झाली. चूलमूल एवढे मर्यादित क्षेत्र , लहान मोठ्या कारणासाठी पत्नीचा त्याग करणे, दुसरा विवाह करणे , पुरुष श्रेष्ठत्वाच्या ठाम कल्पना , स्त्रियांना गुलाम समजून मारझोड करणे इ. सर्व बाजूंनी स्त्रियांची अवनती - कोंडी बनली .

या सर्व काळ्या अंधारात दोन जमेच्या बाबी होत्या , एक म्हणजे पुत्रवती स्त्रीस मानाचे स्थान म्हणजे श्रेष्ठत्व मिळाले व स्त्रीधनावर स्त्रियांना मालमत्तेचा हक्क मिळाला.

या नंतरचा काळ म्हणजे आधुनिक काळ. या काळात स्त्रियांचा दर्जा बराचसा सुधारला. स्त्रियांना देवाच्या दारी,मोकळेपणा व समान स्थान दिले गेले. समाजसुधारकांना स्त्रियांवरील अन्यायाची जाणीव होऊन समाजाला जागे करण्याचा उद्योग सुरू केला. राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर , महात्मा फुले ,आगरकर, रानडे , कर्वे , राजर्षि शाहू ,बडोद्याचे गायकवाड यांनी प्रयत्नपूर्वक समाजाचे मन जागृत केले. सती प्रथा , बालविवाह , बंदी आणणारे कायदे केले . विधवा विवाह हा कायदेशीर ठरला. कौटुंबिक मालमत्तेत पुरुष वारसदारानंतर प्रथमच स्त्रियांना हक्क मिळाला. १९५५ चा हिंदू विवाह व वारसा कायदा पास झाला. १९६१ साली हुंडा घेणे , बेकायदेशीर ठरले आहे . स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला . पती-पिता यांच्या संपत्तीचा वाटा मिळाला. शिक्षण खुले झाले. शिक्षणाच्या विशेष सवलती मिळाल्या. नोकरी,व्यवसाय, सर्व अधिकार

पदे सर्व स्त्रियांना खुली झाली . ३०% जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. स्वतंत्र पोलिस कक्ष , कॅबिनेट दर्जाची स्त्री नेमणे , कुटुंब न्यायालय स्थापन करणे , समान कामासाठी समान वेतन इत्यादी नव्या योजना केल्या गेल्या . सामाजिक सुरक्षितता कायदे केले व अंमल बजावणी सुधारणा प्रयत्न केले गेले.

आजच्या परिस्थितीमध्ये अजूनही सतीची प्रकरणे घडून येतांना दिसतात . हुंडाबळी संख्या वाढत आहे . घटस्फोट न घेता नको असणाऱ्या संसाराचे ओझे वाहत आहेत. अल्पवयात आलेले वैधव्य जाचक नसले तरी पुनर्विवाहाचे धाडस करू शकत नाहीत. शिक्षण खुले असले तरी ग्रामीण भागांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाची आस्था दिसून येत नाही . विवाह कायदेशीर मयदिच्या आतच होत असतांना दिसून येतात.स्त्री-पुरुष शिक्षणात तफावत दिसून येते.(संदर्भ सौ. निलिमा मालवणकर : भारतीय शिक्षण)

सर्वसाधारणपणे गरिब कुटुंबामध्ये अर्थार्जन , घरकाम, मुले सांभाळणे इ. गोष्टींसाठी जास्तीत जास्त उपयोग मुलींचा करून घेतला जातो. लग्नाच्या वेळीही मुलगा अधिक शिकलेला असावा हा संस्कार मुलींच्या शिक्षणात नकळतपणे आढ येतो. मुलगी अधिक शिकली, तर उद्या तिचे लग्न कसे जमायचे, हा प्रश्न पालकासमोर असतो. धार्मिक बंधने मानण्याची प्रवृत्ती असल्याने मुलीचे लग्न लवकर करण्याकडे पालकाचा ओढा असतो.

प्रथम वडिलांचा अधिकार , पुढे नवऱ्याचा अधिकार नंतर कदाचित मुलाचा अधिकार अशा चाकोरीध्द बंधनात राहणाऱ्या स्त्रीसाठी समानतेला अर्थच उरत नाही, सर्वसाधारण समाजात राहणाऱ्या मध्यमवर्गीय लोकांची विचारसरणीही तेवढीच चाकोरीबध्द असते. मुलींना शिक्षण द्यायचे नि लग्नाच्या वेळी पुन्हा हुंडा द्यावयाचा . हा दुष्पट खर्च हा त्याच्या व्यवहारी मनाला मान्य नसतो. एक चांगली पत्नी, माता होण्यासाठी इतक्या मोठ्या शिक्षणाची गरज ती काय?असा विचार मध्यमवर्गीय करताना दिसतात. अज्ञान, दारिद्र्य,

सतत पक्षपाती वागणूक इ. मुळे स्त्रियांना योग्य ते सामाजिक स्थान मिळत नाही. मृत नवऱ्याबरोबर हिंदू विधवेने सती जाण्याची प्रथा १८२९ मधील कायद्याने बेकायदेशीर ठरविली असली तरीही ती पूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही. याचे पुरावे राजस्थान जवळील खेड्यातून आजही २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करणाऱ्या काळात सती जाणाऱ्या नि सती जायला लावणाऱ्या स्त्रिया दिसून येतात. पित्याच्या संपत्तीत मुलीचा वाटा असतो, या विचारातून हुंड्याची प्रथा सुरू झालेली असली तरी त्याला आज सामाजिक व आर्थिक अन्यायाचे स्वरूप आलेले दिसून येते. हुंड्याच्या मागणीला कंटाळून अनेक महिलांनी, नवविवाहित तरुणींनी आत्महत्या केलेली दिसून येते. तर अनेकींना ठार मारले जाते. बऱ्याचजणी जाळून घेतात. बलात्काराचे प्रमाणही वाढत आहे. या सर्व बाबीसाठी अनेक स्त्रीसंघटनांनी चळवळी सुरू केल्या आहेत, परंतु कितपत त्या यशस्वी होतात, हा संशोधनाचा भाग आहे भारतातील नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता तयार केली जाईल, असे राज्यघटनेने म्हटले असले तरी अल्पसंख्यांक समाजाच्या विरोधामुळे तसे घडू शकले नाही. मात्र किमान वय मुलींचे १८ व मुलांचे २१ करण्यात आले. मुलींना दत्तक देण्याची परवानगी देणारा कायदा १९५० मध्ये करण्यात आला. १९५५ मध्ये हिंदू विवाह कायद्याने अनेक पत्नी करण्याचा पुरुषाचा हक्क काढून घेतला. तसेच या कायद्याने काही विवक्षित करणाऱ्यांसाठी घटस्फोट घेण्याची परवानगी स्त्रीला दिली. पित्याच्या संपत्तीत मुलाप्रमाणे मुलींना वारसा अधिकार देणारा कायदा १९५७ मध्ये केला गेला पुरुष आणि स्त्रिया यांना समान वेतन दिले जावे, या बाबतचा कायदा १९७६ मध्ये करण्यात आला. परंतु त्याची सर्वत्र अंमलबजावणी सुरू झाली, असे म्हणता येत नाही. किमान वेतनासंबंधीचा कायदा असूनही स्त्री शेतमजुरांना कमी वेतन दिले जाते स्त्रियांना कनिष्ठ लेखण्याच्या प्रवृत्तीमुळे त्यांना काही मूलभूत अधिकारापासून वंचित ठेवले जाते. शिक्षण व रोजगार या बाबतीत त्यांना

समान संधी देण्यात येत नाही. एकंदरीत सर्वच स्त्रियांना आणि विशेषतः वंचित समाजगटातील स्त्रियांना शिक्षण व रोजगार या बाबतीत समान संधी नाकारल्याने समानता या मूलभूत सिध्दान्तालाच फाटा दिला जातो. यामुळे स्त्रियांच्या विकासामध्ये अडथळा निर्माण होतो. यामध्ये मानसिक समस्याचीही भर पडते. स्त्रियांना दिला जाणाऱ्या वागणूकीमुळे त्यांच्यात एकप्रकारचा न्यूनगंड निर्माण होतो.

एकंदरीत या सर्व सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम शासनाच्या ध्येय-धोरणावर परिणाम होतो. जगाच्या सर्वच प्रगत-अप्रगत भागांत स्त्रियांना समान शिक्षण व समान संधी देण्यात कमी-अधिक पक्षपात दिसून येतो. औपचारिक शिक्षणपध्दती निर्माण झाल्या. त्याच पुरुषी दृष्टिकोनांतून आणि पुरुषवर्गाचा विकास साधण्यासाठी, त्यामध्ये स्त्रीवर्गाचा प्रवेश म्हणजे ठिगळ लावण्याचा प्रकार !

या सर्व बाबींवर मात करणें तसें कठीण नाहीं. सध्यां अस्तित्वांत असणाऱ्या सर्व शैक्षणिक संधि व सुविधा सर्वांनाच समानतेच्या भूमिकेतून उपलब्ध करून द्यायला हव्यात. त्याचप्रमाणें समान कामगिरीबद्दल समान वेतन हे तत्त्व प्रस्थापित झाल्यास स्त्रिया सर्व कार्यक्षेत्राकडे सहज आकर्षित होण्यास मदत होईल. सरकारी यंत्रणा प्रभावी केल्यास स्त्रीशिक्षणात सुधारणा घडवून आणतां येऊ शकते. स्त्रीशिक्षणाला अनुकूल कायदे, मार्गदर्शन केंद्रे, आर्थिक मदत, शिष्यवृत्त्या, मोफत पुस्तकें, इतर शैक्षणिक साधने मुलींसाठीं वसतिगृहे इ. सुविधा उपलब्ध करून देणे हे सरकारचे काम आहे. (शिक्षण आणि समाज).

बऱ्याचशा खेडेगावांतून म्हणजे ग्रामीण भागांतून हळूहळू १२वी पर्यंत वर्ग निघत आहेत. बहुतेक ग्रामीण भागांतून आधुनिक काळांत किमान १०वी पर्यंत तरी वर्ग असतांना बहुतांशीं दिसून येते. परंतु जेव्हां प्राथमिक शिक्षण संपते, त्यावेळीं पुढील माध्यमिक शिक्षणाकडे पहातांना अर्थातच विद्यार्थिनींची संख्या

कमी जाणवते. बहुतांशीं पालकाचे मत हे सातवी पास म्हणजे लिहितां वाचतां येण्याइतकें मुलीस आलें म्हणजे झालें, हा साधा दृष्टिकोन असतो.

सरकारने मुलींचे शिक्षण मोफत केलें आहे. त्यामुळें तरी मुलींच्या साक्षरतेचें प्रमाण थोडेसे वाढले आहे. तरीदेखील बरेचसे पालक हे मुलींना शिक्षण देण्यास फारसे उत्सुक नसल्याचे दिसून येते. अर्थात त्याची अनेक कारणे असूं शकतात.

आधुनिक काळामध्यें धावत्या जगामध्यें स्त्रीने अबला म्हणून न जगतां प्राप्त परिस्थितीशी समर्थपणें तोंड देऊन यशस्वीपणें जगणें गरजेचें आहे. स्त्री ही सुशिक्षित - सुसंस्कृत झाली तर उद्याची पिढी भावी काळांतील येणाऱ्या अनेकविध आपत्तींना खंबीरपणें तोंड देऊं शकेल, ही बाब सुजाण पालक जाणूं शकतो. परंतु मुलींचे शिक्षण अपेक्षेप्रमाणे वाढत नसल्याचे दिसून येते.

पंचवार्षिक योजनांच्या मुख्य उद्दिष्टांत शिक्षण संधीची समानता यावर भर दिला गेला. परंतु आजही मुलामुलींच्या शिक्षणामध्ये तफावत दिसून येते. ही जाणवणारी तफावत शिक्षणाची शिडी जसजशी चढत जातो, तसतशी वाढतांना दिसून येते. पंचवार्षिक योजनांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाला उत्तेजन दिले गेल्यामुळे, ही तफावत कमी होत आहे. या दृष्टीनें श्रीमति दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालीं राष्ट्रीय समिति नेमली होती (१९५८). या समितीमध्ये 'मुलींच्या शिक्षणाची प्रगति ही कोणत्या अडचणींमुळे खुंटली त्यांचा अभ्यास करावा' हे सुचविण्यांत आले.

मुलींच्या शिक्षणाबाबत राधाकृष्णन आयोग, हंसा मेहता समिती, कोठारी शिक्षण आयोग इत्यादि विविध आयोगांनी शिफारशी केल्या.

भारतात स्त्री साक्षरता, महिला शिक्षण, स्त्रियांचा दर्जा, महिलांचे अर्थार्जन या गोष्टींना पुरेसे महत्त्व दिले गेले नाही. १९५१ साली केवळ ८% स्त्रिया साक्षर होत्या, व ४० वर्षात हे प्रमाण पाच पट म्हणजे ४०% एवढे झाले.

स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे (१९४७) स्त्री शिक्षणास नवयुग प्राप्त झाले. घटनेने स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित केली. त्याचबरोबर स्त्री शिक्षणाची खास जबाबदारी स्विकारली. त्यामुळे स्त्रीशिक्षणातील नवी जाणीव प्राप्त झाली. प्राथमिक व कनिष्ठ माध्यमिक शाळांमध्ये मुलींची संख्या वाढत असली तरी मुलांच्या संख्येच्या दृष्टीने अजूनही तफावत आहे. प्राथमिक व कनिष्ठ माध्यमिक शाळांसाठी एकूण १७५ कोटी रु. निधी आहे. त्यापैकी ११४ कोटी रु. मुलींच्या शिक्षणासाठी राखून ठेवण्यात आला आहे. यामुळे माध्यमिक शाळात त्यांची संख्या वाढेल, व पुष्कळ मुलींनी माध्यमिक शिक्षण पुरे केले तर शिक्षिका, परिचारिका, ग्रामसेविका, समाजसेविका इ. ची मागणी पुरी होईल.

ज्या राज्यात औद्योगीकरण जास्त झाले आहे, त्या राज्यात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण अधिक दिसून येते. या उलट जी राज्ये प्रामुख्याने कृषीप्रधान आहेत, तेथे स्त्री शिक्षण खालच्या थरावर असते.

नागरीकरण, औद्योगीकरण झालेल्या राज्यात पारंपारिक सनातनी रूढीचा पगडा कमी असतो. त्यामुळे स्त्रियांना जे स्वातंत्र्य मिळते, त्याचा फायदा स्त्री शिक्षणास होतो. या उलट ग्रामीण भागात रूढींचा प्रभाव आजही भारी असल्याने स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळत नाही, व यामुळे स्त्री शिक्षण प्रगती कमी प्रमाणात असते.

मुलींच्या शिक्षणात अनेक गंभीर समस्या दिसून येतात. या समस्येमध्ये मुख्यत्वे गळती व स्थगिती, त्यांचे अभ्यासक्रम, सहशिक्षणातील मर्यादा, अर्थिक परिस्थिती, शैक्षणिक वातावरण, खास मुलींच्या शिक्षणासाठी राबवल्या जाणाऱ्या योजना राबवल्या जातात, अथवा नाही, असल्यास त्या कोणत्या पध्दतीने

राबवल्या जातात ,अशा प्रकारच्या समस्या निराकरणासाठी शाळांच्या प्रशासनात कांही सूचना आहेत किंवा नाही , इ . सर्व बाबी येतात.

या सर्व बाबींचा विचार केल्यास या सर्व समस्यांच्या अभ्यासासाठी प्रशासनाचा मुलींच्या शिक्षणावर काय परिणाम होतो, हे पाहणे गरजेचे आहे ,हे लक्षात येते , त्या दृष्टीने उस्मानाबाद शहरातील शाळामधून मुलींच्या शिक्षणावर प्रशासनाचा काय परिणाम होतो, याचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे .

भावी आयुष्याची पायाभरणी ही शालेय जीवनात होत असते . मुलींच्या भावी आयुष्याची पायाभरणी कोणकोणत्या प्रकारच्या योजनातून भरभक्कम होण्याचा प्रयत्न शालेय प्रशासनातून केला जाता, हे जाणण्याची उत्सुकता वाटली व संबंधित समस्या विषय निवडण्याची संधी मिळाली.

१.५ समस्येचे शीर्षक

‘ मुलींच्या माध्यमिक शाळातील शिक्षणावर प्रशासनाच्या झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास ’

‘ A CRITICAL STUDY OF THE EFFECT OF ‘ADMINISTRATION OF GIRL'S SECONDARY SCHOOL ON THEIR EDUCATION ’

माध्यमिक शाळा - अनुदान संहितेच्या (महाराष्ट्र) प्रकरण १ मध्ये नियम ४ मध्ये माध्यमिक शाळेची व्याख्या अशी दिली आहे. ‘ शाळांत प्रमाणपत्र परिक्षेपर्यंत सर्व सामान्य शिक्षण देणारी शाळा म्हणजे माध्यमिक शाळा ’ अशा शाळात इयत्ता ५वी पासून अधिक परंतु इयत्ता १० वी पर्यंत शिक्षण देण्यात यावे. इयत्ता ११ वी १२ वी हा उच्चमाध्यमिक विभाग आहे .या माध्यमिक शिक्षणात एक प्रकार असा की, काही

शिक्षणक्रम स्वयंपूर्ण असतो ,तर दुसरा विद्यापिठीय शिक्षणाची पूर्वतयारी म्हणून असतो. महाराष्ट्रात तो स्वयंपूर्ण मात्र या अभ्यासक्रमात किमान विषय अनिवार्य व अनेक विषय ऐच्छिक म्हणून आहेत.

प्रशासन - घटक राज्यांना शिक्षण प्रशासनात स्वातंत्र्य आहे. मध्यवर्ती सरकारची मर्यादित जबाबदारी आहे विशेषतः शाळातील कोणाचा खर्च मध्यवर्ती सरकार देते . खाजगी संस्थाही अनेक शिक्षण संस्था चालवतात शैक्षणिक प्रशासनाची व्याख्या पुढील प्रमाणे करता येईल , सामाजिक व राजकीय गरजा आणि आकांक्षा यावर आधारीत समाज व शासन यांनी मान्य केलेले हेतु सुकर रितीने साध्य करण्यासाठी , उपलब्ध योग्य साधन सामग्री आणि मनुष्य बळ यांचा जास्तीत जास्त आणि परिणामकारक उपयोग होईल , अशा अध्ययन व अध्यापन विषयक अनुरूप कार्यक्रमाद्वारा मानवी गुणांचा विकास प्रभावीतपणे प्रवर्तित करण्याची क्रिया म्हणजे ' शैक्षणिक प्रशासन ' होय .

'To Administer means to see the present through the past for the future'

' फक्त वर्तमानाचा विचार करून चालत नाही, तर भूतकाळाच्या चष्म्यामधून वर्तमानाकडे पाहून भविष्याचा अंदाज घ्यावयाचा असतो ' .

श्री फौयोल -

' प्रशासन म्हणजे नियोजन करणे , संघटित करणे व नियंत्रण ठेवणे होय.'

श्री . ब्रेच -

'Administration is that past of management which is concerned with the installation and carrying out the procedures by which the progress of the activities is regulated and checked against plans'.

प्रशासकीय समस्या -

शाळांमध्ये जाणवणाऱ्या अनेक समस्यांपैकी महत्वाच्या समस्या , ' प्रशासकीय समस्या ' होय. या प्रशासकीय समस्यांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो .

- १) शाळेत प्रवेश घेतांना येणाऱ्या अडचणी .
- २) शाळा सर्व सोईनी सज्ज आहे वा नाही.
- ३) मुलींसाठी स्वतंत्र रूम आहे किंवा नाही.
- ४) गरीब विद्यार्थ्यांसाठी मधल्या वेळेच्या जेवणाची सोय आहे वा नाही .
- ५) शाळांना सुट्ट्या किती व कशा दिल्या जातात .
- ६) शाळेतील गैरहजेरीचे प्रमाण .
- ७) शाळेतील गळती व कुचंबणेचे प्रमाण .
- ८) मुलींच्या वैयक्तिक समस्या उदा. पुस्तके , वहा, कौटुंबिक अडचणी .
- ९) शाळेत शिक्षण पध्दती मधील काही त्रुटी असल्यास , त्या सुधारणेसाठी उपाय योजणे .

चिकित्सक-

'बारकाईने परिक्षा करणारा '

' खोदून खोदून चौकशी करणारा परीक्षक कलावंत , तज्ञ .'

'अभ्यास ' अभि + आस बसणे , या संस्कृत शब्दाचा अर्थ भोवती बसुन शिकणे . गुरूच्या

सान्निध्यात बसून अभ्यास करण्याची प्राचीन पध्दत . अभ्यास करण्याकरता योग्य ती मनःस्थिती, विषया

बहल गोडी अभ्यास, साधने , व योग्य ते मार्गदर्शन यांची जरूरी आहे . आज वर्गात शिकण्याची क्रि या होते. परंतु ५० - ६० मुलांच्या गर्दीत विद्यार्थ्यांना नीट अकलन होते की नाही , याची शंका आहे. त्यामुळे पालकांना विशेषतः आईला घरीच मुलाचा अभ्यास घ्यावा लागतो . याकरिता मुलांचे पूर्वज्ञान विचारात घेणे,प्रेमळपणे नवीन विषय समजावून देणे, योग्य मुलांना प्रश्न विचारावयास लावून त्यांची स्वयंप्रेरणा जागृत करणे ,योग्य शिकविल्यावर शिकलेल्या भागाची थोडीशी चाचणी घेतल्यास ज्ञान पक्के होते.

अभ्यास याचा दुसरा एक अर्थ असा की ' सराव करणे 'असा होतो .कोणतीही गोष्ट सरावाने पक्की होते.उदा. अंक, पाढे , कविता.

१.६ समस्येची उद्दीष्टे

- १) प्रशासकीय समस्यांचा अभ्यास करणे .
- २) मुर्लीच्या नियमित हजेरीचा अभ्यास करणे .
- ३) मुर्लीच्या स्थगिती व गळतीची कारणे शोधून काढणे .
- ४) मुर्लीच्या शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करणे .
- ५) मुर्लीच्या शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने काही उपाय / सूचना सुचवणे.

१.७ समस्येचे क्षेत्र व मर्यादा .

- १) संबंधीत समस्या ही उस्मानाबाद नगरपालिकांच्या हद्दीतील शाळांपुरती मर्यादित आहे.
- २) उस्मानाबाद शहरातील मुर्लीच्या शाळेपुरती मर्यादित समस्या आहे.
- ३) प्रस्तुत समस्येचा अभ्यास उस्मानाबाद शहरातील इयत्ता ८ वी मधील १९९६-९७ या शैक्षणिक वर्षातील मुर्लीपुरता मर्यादित आहे.

४) समस्येचा अभ्यास १९९६-१९९७ या शैक्षणिक वर्षापुरता मर्यादित आहे.

५) उस्मानाबाद शहरात मुर्लीच्या शाळा देन आहेत, व मुलामुर्लीच्या माध्यमिक शाळा सहा आहेत, अशा

एकूण ८ शाळा आहेत.

१) जिल्हा परिषद मुर्लीची माध्यमिक शाळा.

२) उध्दवराव पाटील कन्या प्रशाला.

३) भोसले हायस्कूल.

४) श्री छत्रपती हायस्कूल .

५) धाराशिव हायस्कूल .

६) शरद पवार हायस्कूल .

७) भारत हायस्कूल .

८) सरस्वती हायस्कूल .

संशोधकानी संशाधनासाठी वरील पध्दतीने समस्येचे क्षेत्र व मर्यादा निश्चित केल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- १) डॉ. सरोजिनी बाबर
स्त्री शिक्षणाची वाटचाल मुद्रण शासकीय
मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई महाराष्ट्र
शासनाच्या शिक्षण संचालना तर्फे
प्रकाशित.
- २) व. रा. नागपुरे
समानतेसाठी शिक्षण महाराष्ट्र राज्य
शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद
पुणे .
- ३) डॉ. चित्रा नाईक
शिक्षण आणि समाज
मुद्रक - वि. ग. माटे
विश्वकर्मा मुद्रणालय (प्रा. लि.)
४०५, नारायण पेठ. पुणे ४११०३०
प्रकाशक- अ. वि. गाडगीळ
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन,
'प्रशांत' ४९/अ २३, एरंडवणे,
पुणे - ४११००४ .
- ४) सौ. निलिमा पालवणकर
भारतीय शिक्षण
मुद्रक - श्री चंद्रकांत वैद्य, कल्याण
प्रकाशन संपादक - भारतीय शिक्षण द्वारा
जी/, स्नो व्हाईट,
संत चोखामेळा मार्ग विलेपार्ले, (पूर्व)
मुंबई- ४०००५७.
- ५) श. कृ. सोहोनी .
शैक्षणिक टीपा कोश
प्रकाशक - सौ. सुधा श. सोहोनी
गुलमोहोर ब्लॉक नं. १ पेशवे पार्क जवळ,
पुणे-३०.
पहिली आवृत्ती - १ मे १९९३.